

2010

મારી જીવનયાત્રા – બબલભાઈ મહેતા

E-book by Jignesh Adhyaru

<http://aksharnaad.com>

9/5/2010

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

મૂળ ખિસ્સાપોથી

મારી જીવનયાત્રા – બબલભાઈ મહેતા

મારો જન્મ 1910ના દસમા મહિનાની દસમી તારીખે સૌરાષ્ટ્રમાં આયલા ગામમાં થયેલો. હું એક વર્ષનો થયો એ પહેલાં મારા પિતાજી પ્રાણજીવનદાસ મહેતા આ દુનિયામાંથી વિદાય થયા. એમનું કોઈ સ્મરણ મને નથી. મારી બા દિવાળીબા મને બહુ વહાલી હતી.

અમારું ઘર નાનું હતું, પણ મારી બા રોજ રસોડાની દીવાલને સફેદ ખડીથી પોતું મારી લેતી ને જમીન ઉપર લીંપણ કરી લેતી એટલે ઘર નવું નવું થઈ જતું. ઘરમાં વાસણ થોડાં હતાં, પણ બા એ ઊટકીને ચકચકિત રાખતી. બા બહુ મહેનતુ અને કરકસરવાળી હતી. એક ક્ષણ માટે પણ એ કદી નવરી ન પડે. નાની ઉંમરે પણ બાને ઘરકામમાં મદદ કરવાનું મને ખૂબ ગમતું. બા પાણી ભરવા જાય ત્યારે માથે ઘડો લઈ પાણી ભરાવવા જતો. બા ઘંટી પર દળવા બેસે ત્યારે સામે દળાવવા બેસી જતો. બાએ વાસણ માંજ્યાં હોય તે હું ધોવડાવવા લાગતો. ક્યારેક પાડોશી સ્ત્રીઓ ટીકા કરતી. “આ તો છોકરીનું કામ, તારાથી એ કરાય નહીં.” પણ હું એની દરકાર કરતો નહીં. મારા ઘડતરમાં મારી બાનો ફાળો બહુ મોટો છે.

મારા મોટા ભાઈ મયાશંકરભાઈ માટે મારા મનમાં પહેલેથી બહુ પ્રેમ અને આદર હતો. કરાંચી-મુંબઈથી ઘરે આવે ત્યારે મારે માટે સારું ખાવાનું કે બીજી ચીજવસ્તુઓ લઈ આવે. એટલું જ નહીં, આવે ત્યારે મને કોઈ આદર્શ વિદ્યાર્થીની વાતો કરે, મારે કેટલું ભણવું અને કેવા થવું એની કલ્પનાઓ આપે અને મારા ભણતરમાં હરેક પ્રકારની મદદ કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરે. આથી મારો ઉત્સાહ વધતો જતો.

એક દિવસ ભાઈ મુંબઈથી મારે માટે એક મોટું બંડલ લઈ આવ્યા. એમણે એ ખોલ્યું અને કહ્યું, “તારે માટે આ સુંદર પુસ્તકો લઈ આવ્યો છું. એમાં મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો છે. એ કેવી રીતે મહાન થયા એની એમાં સાચી વાતો છે.” એમ કહી, સ્વામી વિવેકાનંદના જીવનચરિત્રમાંથી એક ફકરો એમણે મને વાંચી સંભળાવ્યો. એથી એ પુસ્તકો વિશેનું મારું આકર્ષણ એટલું બધું વધી ગયું કે ક્યારે આ બધાં પુસ્તકો વાંચી જાઉં, એમ મનમાં થવા લાગ્યું.

બંડલમાંથી મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય, રાજા રામમોહન રય, સ્વામી રામતીર્થ, નેપોલિયન બોનાપાર્ટ વગેરે મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોનાં પચીસ-ત્રીસ પુસ્તકો નીકળ્યાં. મને સમજાય કે ન સમજાય છતાં હું એ પુસ્તકો હોંશે હોંશે વાંચવા લાગ્યો. એમાંથી જે કાંઈ સમજાયું એના સંસ્કારો મારા મનમાં ઊંડા રોપાઈ ગયા. સ્વામી વિવેકાનંદે મને માનવજીવનનું ધ્યેય પ્રભુપ્રાપ્તિ અને દરિદ્રનારયણની સેવા હોવું જોઈએ, એ બતાવ્યું. ટોલ્સ્ટોયે રોટલો ખાનારે શ્રમ કરવો જ જોઈએ, એ સંસ્કાર આપ્યો. નેપોલિયનની યુદ્ધમોરચે સૈનિકોની સાથે ગોળીઓ વચ્ચે ઊભા રહેવાની હિંમત હૃદય સોંસરવી ઊતરી ગઈ. રામમોહનરાયે સમાજસુધારો કરવો હોય તો એની શરૂઆત પોતાની જાતથી કરવી જોઈએ, એ સમજાવ્યું. એમના ચરિત્રે

સમાજની કેટલીયે કુરૂદ્ધિઓ પ્રત્યે મારા મનમાં અણગમો પેદા કર્યો. એટલું જ નહીં , બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, મરણ પાછળના જમણવાર જેવા કુરિવાજોમાં બિલકુલ ભાગ ન લેવાનો મેં બાર વર્ષની ઉંમરે નિર્ણય કરી લીધો.

આમ મને ખબર ન પડે એ રીતે આ પુસ્તકોએ મારા મનનો કબજો લીધો. મારા વિચારો ઘડાતા ગય. વળી, આપણું જીવન ગમે તેમ વેડફી નાખવા માટે નથી, પણ કાંઈક મહાન કાર્ય કરી જવા માટે છે, આવી અસ્પષ્ટ મહત્ત્વકાંક્ષા દિલમાં જાગી અને એ માટે પુરુષાર્થ ને ચારિત્ર્ય કેળવવાં જોઈએ, એ પણ સમજાયું.

થોડા મહિના પછી મયાશંકરભાઈ બીમાર પડ્યા. માંદગી લાંબી ચાલી એ દરમિયાન મુંબઈ અને કરાંચીની દુકાનો ઉપર બરાબર ધ્યાન અપાયું નહીં. ભાઈ એ દુકાનોમાંથી સારું કમાયા હતા. ગામમાં મુંબઈ જેવું ત્રણ માળનું મોટું મકાન પણ બંધાવ્યું હતું અને બધાં સુખથી જીવતાં હતાં. મને ભાઈએ કહેલું કે તારે જ્યાં સુધી ભણવું હશે ત્યાં સુધી હું તને ભણાવીશ , પણ એમની ગેરહાજરી દરમિયાન દુકાનોમાં ખોટ ગઈ અને અમે દેવાદાર બની ગયાં.

મેટ્રિક પછી હું ડૉક્ટર થવા માગતો હતો , પણ ભાઈના મૃત્યુ પછી દલપતભાઈએ કહ્યું , "તું હવે ભણવાનું છોડી દે અને કાંઈક નોકરી શોધી લે." મેં કહ્યું , "મોટાભાઈ, ભણવા માટેની તો આ જ તક છે. આપણી આર્થિક ભીંસમાં હું મારા ખર્ચનો બોજો આપના ઉપર નહીં પડવા દઉં. " એટલે એમણે મને આગળ ભણવાની રજા આપી.

હું કરાંચીની ડી. જે. સિંઘ કોલેજમાં દાખલ થયો. મિત્રો પાસેથી જૂની ચોપડીઓ ઉછીની લઈ આવ્યો. કરાંચીના મેયર શ્રી જમશેદ મહેતાને મળીને મારી કોલેજ - ફ્રી માફ કરાવી. હાઈસ્કૂલના બે વિદ્યાર્થીઓનાં ટ્યૂશન રખ્યાં, એમાંથી મને માસિક ૩૫ રૂપિયા મળતા થયા, આથી ઘર ઉપર મારો બોજ રહ્યો નહીં અને મારું ભણવાનું સુગમ બન્યું.

પણ કોલેજનું જીવન, ત્યાંનું વાતાવરણ, ભણેલાગણેલા સાહેબો અને ગામડાના ગરીબ લોકોના જીવનની જ્યારે હું તુલના કરવા બેસતો ત્યારે એમાં મને ક્યાંય મેળ દેખાતો નહોતો. પૈસા , સુખસગવડ અને આનંદપ્રમોદ એ જ જાણે કે જીવનનું ધ્યેય હોય અને દુનિયા એની પાછળ દોટ કાઢી રહી હોય એવું લાગતું હતું. આ બધાંનો વિચાર કરતો ત્યારે મારું હૈયું બેસી જતું.

એટલામાં એક દિવસ મારી પડોશમાં રહેતા ઊગતા કવિ ચિમનલાલ ગાંધી મારે માટે એક પુસ્તક લઈ આવ્યા. એમણે કહ્યું, "આ બહુ સરસ પુસ્તક છે, તમને ગમશે." એ પુસ્તકનું નામ હતું 'કાલેલકરના લેખો'. એ દળદાર પુસ્તક હું જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ મારા જીવનમાં એક નવી જ રોશની પ્રગટતી ગઈ. આ પુસ્તકે આપણા સમાજજીવનનું એક આબેહૂબ ચિત્ર મારી નજર સામે ખડું કરી દીધું. ચાલુ

સમાજવ્યવસ્થા અને રૂઢિરિવાજોમાં ફેરફાર કરવા હોય તો આપણે કેટલો પરસેવો પાડવો પડશે , તથા એમાં બતાવેલા આદર્શ ચિત્રને સાકાર કરવા માટે જેટલી કુરબાની આપીએ તે ઓછી છે - આ વાતની એણે પ્રતીતિ કરાવે. ‘પરોપદેશે પાંડિત્યમ્ ‘ નહીં, પણ દરેકે પોતાની જાતથી જ ધર્મનું પાલન શરૂ કરી દેવું જોઈએ - એ પ્રેરણા પણ મને એ પુસ્તકે આપી. વિચારો તો ઘણા થાય છે , પણ એ વિચારો આચરણમાં મુકાય તો જ મીંડાં આગળનો એકડો મંડાય છે , એનું સચોટ દર્શન પણ આ પુસ્તકે મને કરાવ્યું. ભારત દેશ એટલે ગણ્યાગાંઠ્યાં શહેરો નહીં , પણ દરિદ્રતા, વહેમો ને અજ્ઞાનથી સબડતાં લાખો ગામડાં. એ ગામડાંની સ્થિતિ સુધરે તો જ દેશની સ્થિતિ સુધરે અને એ સ્થિતિ સુધારવાનું કામ જેને આવું જ્ઞાન થયું હોય તેનું છે - આ વાત મને એ પુસ્તકમાંથી સ્પષ્ટ થઈ.

આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી મારા જીવનમાં એક પછી એક મોટા ફેરફારો થવા લાગ્યા. મારું નાટક-સિનેમા જોવાનું બંધ થઈ ગયું. માથાના વાળ અને કપડાંની ટાપટીપ ઓછી થઈ ગઈ. શરીરશ્રમ કર્યા વિના ખાતો હતો એ જાણે અધર્મનું ખાતો હોઈ , એવું ભાન થવા લાગ્યું. ગામડાંનાં નાગાં-ભૂખ્યાં હાડપિંજરોનાં ચિત્રો અવારનવાર મારી સામે તરવરવા લાગ્યાં. અમે બધા ભણેલાગણેલા લોકો અમારાં વાણી અને વર્તનથી જાણે એમનો ક્ષણે ક્ષણે ઉપહાસ કરતા હોઈએ , એવો અનુભવ થવા લાગ્યો. મારે મારું ચાલુ જીવન બદલવું જોઈએ તથા ઇશ્વરે જે કાંઈ બુદ્ધિશક્તિ આપી છે એ લઈને મારે ગામડાંના દુઃખી લોકોની સેવામાં લાગી જવું જોઈએ, એવો એક જોરદર અવાજ માર દિલમાં ઊઠ્યો.

એની સાથોસાથ, મારે કયા ગામડામાં જવું ? ત્યાં જઈને શું કરવું ? કેમ જીવવું ? આ બધા પ્રશ્નો પણ મને મૂંઝવવા લાગ્યા. ટ્યૂશન કરીને પેટ ભરું છું એ પણ વિદ્યા વેચી કહેવાય , એમાં શરીરશ્રમ ક્યાં આવ્યો ? - એવી દલીલો પણ મનમાં થવા લાગી. એક દિવસ રજાનો લાભ લઈને નજીકમાં એક મકાન ચણાતું હતું ત્યાં મજૂરી કરવા ઊપડ્યો. પણ મારા જેવા ઊજળાં કપડાંવાળા ને સુંવાળા હાથવાળાને મજૂરીએ રાખવા કોણ તૈયાર થાય ? થોડી ચર્ચાને અંતે તગારાં ઊંચકવાનું કામ તો મળ્યું , પણ એકાદ કલાકમાં જ ભાન થઈ ગયું કે પરસેવાના બે-ચાર આના કમાવા માટે પણ અમે ભણેલા લોકો કેટલા નાલાયક છીએ !

મેં મારી મૂંઝવણ અંગે કાકાસાહેબ કાલેલકર સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો અને એમનું માર્ગદર્શન માગ્યું. એમણે મને લખ્યું. “જો તારે ગામડાની સેવા કરવી હોય તો પહેલું મનમાં ત્રેવડી લેજે. કુટુંબનાં સ્વજંપ વગેરેના વિચાર છોડીને સમાજસેવા કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને મારી પાસે આવજે. તારું જીવન સાદું , સંયમી અને સ્વાશ્રયી હોવું જોઈએ. સમાજસેવા કરવાનો ભેખ લેનારા ઘણા જુવાનો મારે જોઈએ છે. જો તારી ત્રેવડ હોય તો મારે તારી જરૂર છે.”

મેં હવે પાકો નિશ્ચય કરી લીધો કે મારે ગ્રામસેવા માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં કાકાસાહેબ પાસે પહોંચવું. મારી ઇચ્છા વ્યક્ત કરતું મનોમંથન મેં પત્રરૂપે મોટાભાઈ સમક્ષ રજૂ કર્યું. ભાઈ પત્ર વાંચી ગયા , પણ

કશો જવાબ આપ્યો નહીં. એમણે બાને વાત કહી. બાને અને ભાઈને હું જાણે દુનિયા છોડી જતો હોઉં એવું લાગવા માંડ્યું. બાએ મને મારા વિચારમાંથી રોકવા માટે બધા પ્રયાસો કર્યા. અવારનવાર એ મારી સામે બેસીને રડ્યાં કરે. મારી આંખમાંથી પણ આંસુની ધારા ચાલે. અમારો માતાપુત્રનો રડતી આંખે સંવાદ ચાલે.

બા કહે, “આટલા માટે મેં તને ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો ?”

“પણ બા, આપણે તો રોજ રોટલી-દાળ-ભાત ને શાક ખાઈએ છીએ. જેમને રોટલો ને શાક પણ નથી મળતું એમને મદદની પહેલી જરૂર ખરી કે નહીં ?”

આ સવાલનો જવાબ બા, ભાઈ કે બીજા કોઈ પાસે નહોતો. બાની પાસે તો એક જ જવાબ હતો - આંસુ. પણ આ જવાબ એટલો જબરદસ્ત હતો કે ગામડાંમાં જવાનો વિચાર મારે થંભાવી દેવો પડ્યો , મેં બાને કહ્યું, “તને આટલું બધું દુઃખ લાગે છે તો હું નહીં જાઉં.”

મારો આ નિર્ણય જાણ્યા પછી બાનાં આંસુ તો અટકી ગયાં, પણ મારા જીવનનો આનંદ લૂંટાઈ ગયો. એક દિવસ બાએ મને પૂછ્યું, “તને શું થયું છે? તને જવા ન દીધો તેથી તું આમ ઉદાસ રહે છે? તારે જવું હોય તો જા.” મેં કહ્યું, “મારે તો જવું છે, પણ કમને તમારી રજા મળતી હોય તો મારે નથી જવું.”

બે મહિના પછી બાએ સામે ચાલીને કહ્યું, “જા, હું તને રાજીખુશીથી રજા આપું છું.”

આખરે ઘર છોડવાનો દિવસ આવ્યો. ઘરનાં નાનાં-મોટાં સહુ સ્ટેશને મને વિદાય આપવા આવ્યાં હતાં. મને ચાંલ્લો કરી હાર પહેરવ્યો , નાળિયેર આપ્યું. ગાડી ઊપડવાની સીટી વાગી એટલે બાએ મારી પાસે આવી કાનમાં કહ્યું, “ત્યાં દુઃખ પડે તો પાછો અહીં આવી જજે, હોં !”

મેં કહ્યું, “સારું.” પણ મારા મનમાં એવી શ્રદ્ધા બંધાઈ ગઈ કે મને કદી દુઃખ પડવાનું જ નથી.

મેં બાને પ્રણામ કર્યા. ગાડી ઊપડી. એ ક્ષણે મેં મનોમન એક નિશ્ચય કરી લીધો કે ઘરની મિલકતમાંથી મારે એક પાઇ પણ લેવી નહીં. “માણસ જાત મહેનતનો રોટલો ખાવો જોઈએ.” એ ટોલ્સ્ટોયના વિચારની ઊંડી છાપ મારા પર પડી હતી. એટલે હાથપગ હલાવીશ તો રોટલો તો મળી જ રહેશે , એ વિશે મારા મનમાં સંદેહ ન હતો. ગાડી ચાલતી ગઈ એમ મારા આ વિચારો વધુ ને વધુ દૃઢ થતા ગયા.

સાબરમતી સ્ટેશને ઊતરીને મેં વિદ્યાપીઠ ભણી ચાલવા માંડ્યું. કાકાસાહેબની ઓરડીમાં પહોંચીને મેં કહ્યું, “હું બબલભાઈ, કરાંચીથી આવું છું.” એમણે મને નજીક બોલાવ્યો. ખસો થાબડ્યો અને એ બોલ્યા , “એમ, આવી પહોંચ્યા !” એમના મોઢા પરના વાત્સલ્યભાવે અને વાણીની મીઠાશે એક જ ક્ષણમાં મને એમનો કરી લીધો. મને લાગ્યું , જાણે હું એક પિતાના ખોળામાં આવીને સુરક્ષિત થઈ ગયો છું. વિદ્યાપીઠમાં

સ્વતંત્ર રીતે આઠ કલાકનો શ્રમ કરીને જીવવાની એક યોજના કાકાસાહેબે તૈયાર કરી હતી. એ યોજના પ્રમાણે હું કાંતણ, પીંજણ, ગંથાલયનાં પુસ્તકો ગોઠવવાની કામગીરી તેમ જ બીજાં શરીરશ્રમનાં કામ કરીને ઉપાર્જન કરવા લાગ્યો અને ફાજલ સમયમાં સ્વાધ્યય દ્વારા મારો અભ્યાસ વધારવા લાગ્યો. વિદ્યાપીઠમાં રહી કામ કરતાં કરતાં અધ્યયન કરવાથી મારા વિચારો વધુ સ્પષ્ટ ને દૃઢ થયા. સાથે સાથે મારું ઘડતર પણ થયું. અર્જુન ઓરડાની બહાર રહીને ભણ્યો હતો , તેમ હું પણ અહીં વર્ગના ઓરડાની બહાર રહીને ઘણું ઘણું ભણ્યો. વિદ્યાપીઠની તાલીમને પ્રતાપે જ મારા જીવનમાં ઊંચનીચના ભેદભાવો મૂળમાંથી ભૂંસાઈ ગયા. ત્યાંના વિશાળ પુસ્તકાલયમાંથી મેં સેંકડો પુસ્તકો વાંચ્યાં. ત્યાં આવતા અનેક મહેમાનો તથા ત્યાંના તપસ્વી ને વિદ્વાન અધ્યાપકોના જ્ઞાનનો મને વિરલ લાભ મળ્યો. આજે હું જે કંઈ છું એમાં વિદ્યાપીઠનો ફાળો નાનોસૂનો નથી.

ધરાસણાની લડત બંધ પડી હતી, પણ ગુજરાતમાં ઠેરઠેર સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવકોની છાવણીઓ હતી અને પરદેશી કાપડની દુકાનો તથા દારૂનાં પીઠાંનું પિકેટીંગ ચાલતું હતું , વિદ્યાપીઠમાં મને ખબર પડી કે મહેમદાવાદ તથા કપડવંજમાં આવી બે છાવણીઓ છે , પણ ત્યાંના સૈનિકોને કોઈ દોરનાર નથી. હું મહેમદાવાદ ગયો. એ છાવણીના આગેવાન અને બીજા ચૌદ જણની થોડા દિવસ પહેલાં જ ધરપકડ થઈ હતી. મેં છાવણીનો કબજો લીધો ત્યાં પચાસેક સ્વયંસેવકો હતા. બધા જમવા વખતે ભેગા થઈ જતા હતા. બાકી છાવણીમાં દરેક પ્રકારની શિથિલતા હતી ; ચા-બીડીના વ્યસનો ચાલતાં હતાં અને ખરેખરું કામ થંભી ગયું હતું. થોડા દિવસમાં મેં છાવણીમાં આશ્રમનું વાતાવરણ ઊભું કર્યું. દારૂના પીઠા ઉપર ચોવીસ કલાકનું પિકેટીંગ શરૂ કર્યું. પત્રિકાઓ બહાર પડવા લાગી અને શહેરમાં ફરી વાતાવરણ ગરમ થયું. એટલામાં શ્રી મોતીલાલ નેહરુની ધરપકડ થઈ. એમને અંજલિ આપવા માટે અમે સભા યોજી, એમાં હું થોડું બોલ્યો. ત્યાં તો કશું થયું નહીં , પણ બીજે દિવસે છાવણીમાં પોલીસ આવ્યા અને મને ઉઠાવી ગયા.

જેલ માટે મેં માનસિક બધી તૈયારી રખી હતી. એક જબરદસ્ત સરકારને ઉથલાવવા નીકળ્યા છીએ , તો સરકાર કાંઈ કયાશ નહીં રાખે , એવું માની રાખેલું. અંગ્રેજ કવિ બાયરનના ‘પ્રિઝનર ઓફ શિલોંગ ’ કાવ્યમાં વાંચ્યું હતું એમ ભોંયરામાં સાંકળ વતી બાંધી રાખશે તથા ખાવા માટે ઉપરથી રોટલો ફેંકશે , એવી ભયંકર કલ્પના પણ મેં તો મનમાં કરી રાખી હતી. પરંતુ મેં જ્યારે સાબરમતી જેલમાં રસ્તાની બે બાજુએ લીમડાંના વૃક્ષોની વ્યવસ્થિત હારો જોઈ, જેલની આલેશાન બેરેકો જોઈ, જુવાર-બાજરીના રોટલા ને ભાજીનું દિવસમાં બે વખત નિયમિત મળતું ભોજન જોયું , કેદીઓને વાંચવા મળતા પુસ્તકો જોયાં , ત્યારે મને એમાં સાહેબી લાગી !

થોડા દિવસોમાં અમારી બદલી ચરવડા જેલના એક્સટેન્શન કેમ્પમાં થઇ. ખુલ્લા વાયર-ફેસિંગાને ઝબકતા વીજળીના દીવા વચ્ચે આ નવું સ્થળ અમારે માટે સ્વર્ગ સમું નીવડ્યું. આ કેમ્પમાં અમને કોઇ પ્રકારનો ત્રાસ નહોતો. કામ તો ત્યાંય કાથી ભરવાનું જ મળ્યું હતું. અમારી બેરેકનો વોર્ડર હૈદર સિંધનો હતો , ખૂન કરીને આવ્યો હતો. એને નવ વર્ષની જેલ હતી. એણે જાણ્યું કે હું કરાંચીથી આવું છું એટલે એ મારા પ્રત્યે પ્રેમ રાખતો. એણે મને એક શિખામણ આપી હતી , “કમ ખાના ઔર ગમ ખાના , તબ કટેગા જેલખાના.” વધારે ખાઇએ અને માંદા પડીએ તો અહીં કોઇ સારવાર કરનારું ન મળે અને ગુસ્સે થઇએ તો એનાં પરિણામો આપણે જ ભોગવવાં પડે એટલે જેલમાં કમ ખાવું અને ગમ ખાવું , એ એની શિખામણ મને સોનેરી સિદ્ધાંત જેવી લાગી.

આ વખતે જેલમાં મને સામાન્ય ગુનેગાર કેદીઓનો પણ ઠીકઠીક પરિચય થયો. જેલખાનું એવા ગુનેગારોને સુધારવાને બદલે બગાડવાનું જ વધારે કામ કરે છે , એ મેં નજરે જોયું. કેટલાક નિર્દોષ માણસો પણ ત્યાંના ગલીય વાતાવરણમાં આવી ભરાયા પછી એના ભોગ થઇ પડે છે , કેટલાકને ત્યાં ગુના કરવાની વ્યવસ્થિત તાલીમ મળે છે , અને કેટલાકને તો ત્યાંનું જીવન જ સદી જાય છે. ખરેખર તો જેલખાનાં કેળવણીનાં ધામ, સંસ્કારકેન્દ્રો અને ઉદ્યોગમંદિરો બની જવાં જોઇએ.

અગાઉની જેલમાં જેમણે દવાખાનામાં કે કારકુનીમાં કામ કર્યું હોય , એવાઓને કારકુની કામ આપવાની એક માગણી આવી. જેલમાં એવાં બેઠાડુ કામો સહુ પસંદ કરે , એ માટે પડાપડી થાય. મેં વિચાર કર્યો કે મારે પડાપડીમાં પડવું નહીં , પણ સખત મહેનતનું કામ મળે તો એમાં જવું. એ વખતે આખી જેલનાં મળમૂત્ર દાટવા માટે જેલ બહાર એક ‘ખઙ્ગા-ફાઇલ’ જતી. આ ટુકડીમાં સોળ ભાઇઓ મળીને 20 - 1.5 - 2 ફૂટના ચાર ખાડા રોજ ખોદતા. જમીન પથ્થર અને મરડવાળી હતી, એટલે તીકમથી પણ ખાડા ખોદવાનું જરા મુશ્કેલ હતું. ખોદતી વખતે ઊડતા કાંકરા પગમાં વાગતા , પણ એ કામ સવારના 7-00 થી 11-00 સુધીમાં પૂરું થતું. આ સખત કામ પૂરું થયા પછી ખઙ્ગા-ફાઇલવાળા પોતાની બેરેકમાં જઇ આરામ કરી શકે, એવી સગવડ હતી.

એ ટુકડીમાં શોલાપુર તરફના બધા પહેલવાન કેદીઓ હતા. એમાંથી એકાદ માણસ છૂટ્યો , એટલે એમાં મને લેવાની માગણી કરી. મારું સુકલકડી શરીર જોઇને ખઙ્ગા-ફાઇલવાળાઓએ કમને એમની ટુકડીમાં લીધો, પણ ત્યાં ગયા પછી હું જરાય આરામ ન લેતાં વારાફરતી ખોદવનું , ભરવાનું ને તગારાં ઊંચકી જવાનું કામ એવી સ્ફૂર્તિથી કરતો હતો કે એ બધાને એમ લાગ્યું કે આ તો લેવા જેવો સાથી હતો !

એક દિવસ હું દવા લેવા માટે દવાખાનામાં ગયો હતો. જેલના શેરડીના ખેતરમાં કામ કરતા એક કિમિનલ કેદીને પગના ડ્રેસિંગ માટે ત્યાં લઇ આવવામાં આવ્યો હતો , એના પગનું ઘૂંટણ પડુથી ખદબદી ઊઠ્યું હતું . બીજો કેદી એનો જખમ ધોતો હતો , તેણે એ જખમ એટલી બેદરકારીથી ધોયો કે પેલો કેદી

મૂર્છા ખાઈ ગયો. થોડી વાર પછી એ ભાનમાં આવ્યો એટલે દવાનો એક ડોઝ તેના ગળામાં રેડ્યો અને જેમ તેમ પાટો બાંધીને એને પાછો લબદબકે કામ ઉપર લીધો.

એ દૃશ્ય જોઈ મને થયું , આવી જગ્યાએ કોઈક લાગણીવાળો કેદી કામ કરતો હોય તો બીમારોને કેટલી રાહત મળે ! આજ સુધી ડ્રેસર-કમ્પાઉન્ડરને મદદ કરવા માટે બરદાસીની માગણી આવતી ત્યારે હું નકારતો, પણ આ પ્રસંગ પછી માગણી આવી કે તરત મેં એનો સ્વીકાર કર્યો.

એક કેદી લાંબી સજા લઈને આવેલો , પણ એને જેલમાં કામ કરવું બિલકુલ ન ગમે. કામમાંથી બચવા માટે એણે એક વિચિત્ર યુક્તિ કરી. ક્યાંકથી એ સોય-દોરો લઈ આવ્યો અને એને મીઠાના પાણીમાં ડુબાડીને એણે એના પગની પિંડીની ચામડીમાંથી પસાર કર્યો. પરિણામે સાંજ સુધીમાં તો એનો પગ સૂજી ગયો. તરત એની સારવાર ના થઈ એટલે સેપ્ટિક થઈ ગયું , અને આખો પગ પાકી ગયા પછી એને દવાખાને લઈ આવ્યા. પગમાંથી ધીમે ધીમે એટલું પડુ નીકળ્યું કે જાણે પગનાં હાડકાં જ રહ્યાં હોય એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. બે મહિના સુધી બહુ સાવધાનીથી મેં એનું ડ્રેસિંગ કર્યાં કર્યું. છેવટે એનો પગ ડુઝાયો. અમારો પરિચય વધ્યા પછી મેં એને ગળે વાત ઉતારી કે જેલમાં આપણે ભાગે જે કામ આવે તે શક્તિ પ્રમાણે દિલ પરોવીને કરીએ તો આપણા જેલના દિવસ સહેલાઈથી કપાય જાય. ત્યાર બાદ એ મને કોઈ કોઈ વખત જેલમાં ભેગો થઈ જતો, પણ જ્યારે મળે ત્યારે આંખોથી એ આભાર વ્યક્ત કરતો અને કહેતો કે, “ હવે તો હું હોંશે હોંશે કામ કરું છું.”

લડત દરમિયાન પ્રજાની પારાશીશીનું માપ બાપુના હાથમાં બરાબર આવી ગયું હતું. એમણે જોઈ લીધું કે હવે તલમાંથી તેલ નીકળે એમ નથી, પ્રજા દમનથી થાકી ગઈ છે, ત્યારે એમણે સત્યાગ્રહની લડત બંધ જાહેર કરી. એમણે એમ પણ કહ્યું કે હવે સ્વયંસેવકોએ ગામડે ગામડે બેસી જવું જોઈએ અને પ્રજાની તાકાત વધારવી જોઈએ. એટલે જેલમાંથી જ , ગામડામાં જવાની મારી ઇચ્છા તીવ્ર બની હતી. ત્યાંની દુઃખી, અજ્ઞાન, વહેમી પ્રજાની સેવામાં દટાઈ જવાની અંતરની અભિલાષા હતી.

ગામડામાં જવાનો નિર્ણય કર્યો , ત્યારે મેં એક વિચાર કર્યો હતો કે સંપન્ન નહીં પણ વિપન્ન ગામમાં જ સેવા કરવા બેસવું. જ્યાં રસ્તા ન હોય, રેલવે સ્ટેશન ન હોય, પાણીની અગવડ હોય, ગરીબી હોય, અજ્ઞાન હોય, વહેમો હોય એવું કોઈ પછાત નાનું ગામ પસંદ કરવું. 1930-32ની સત્યાગ્રહની લડત વખતે મારે ખેડા જિલ્લામાં કામ કરવાનું આવ્યું હતું, ત્યાંના કાર્યકરો તથા ગામ સાથે વધુ પરિચય થયો હતો. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ગામડું પસંદ કરવા માટે હું સર્વ પ્રથમ ખેડા જિલ્લામાં ફરવા નીકળ્યો. પછાત ગણાતા તાલુકાઓમાંથી એકાદ ગામડું પસંદ કરવાનું મેં નક્કી કર્યું. કોઈ ઓળખાણનો આશરો લીધા વિના અજાણ્યા ગામડામાં બેસી જઈને અનુભવ લેવાની પણ એક ઝંખના હતી.

ફરતાં ફરતાં ઠાસરા તાલુકામાં શેઢી નદીને કિનારે આવેલું મીઠાનું મુવાડું કરીને એક નાનું ગામ મને પસંદ પડ્યું હતું. પણ એનાથીયે ‘ચડિયાતું’ કોઇ પછાત ગામ મળી જાય તો એની શોધ માટે મેં આ પ્રવાસ લંબાવ્યો. ઠાસરા કસબો છોડીને ડાકોર તરફ જતાં મને ખબર પડી કે ત્યાંથી પાંચેક માઇલ દૂર માસરા નામે એક ગામ છે. એની શાખ સારી ન હતી. પણ મને થયું, ચાલો, ત્યાં જ જઇએ.

કેટલાક ભાઇઓએ મને ચેતવ્યો , “એ તો ઘોળા દહાડે લૂંટે એવું છે ; ત્યાં જઇને શું કરશો ?” મેં કહ્યું, “અનુભવ તો લઇએ.”

એ કાળે થામણા અને માસરા વચ્ચે ગીચ બાવળી હતી. એ બાવળીનું વન જ ચોરી-લૂંટની બીક લગાડે એવું હતું, પણ હું તો હિંમતભેર એકલો માસરા તરફ આગળ ધાપ્યે જતો હતો. બપોરના બરાબર એક વાગ્યે હું એ ગામમાં પહોંચ્યો. તરસ બહુ લાગી હતી. કોઇકના ઘરેથી પાણી માગી લેવા વિચાર્યું. પણ ગામમાં બધાં ઘર બંધ દેખાયાં. બધાં સીમમાં કામે ગયેલા. એક જગ્યાએ જોયું તો પાંચ-સાત માણસો માટીનું એક પીંધેરી મકાન ચણતા હતા. ત્યાં જઇને મેં પૂછ્યું, “અહીં પીવાનું પાણી મળશે કે ?” દૂર તળાવ હતું એના તરફ આંગળી છીંધીને એક જુવાને જરા કટાક્ષમાં કહ્યું, “એ રહ્યું પેલું તળાવ !” એ સાંભળીને હું તો ચમકી ગયો. મને થયું , પીવાનું પાણી માગનારને તળાવ ચીંધનારા મનુષ્યો પણ ભારત જેવા આતિથ્ય-મશહૂર દેશમાં પડ્યા છે ! આપણી સંસ્કૃતિનો પારો કેટલો નીચે ઊતરી ગયો છે , એનું મને અહીં દર્શન થઇ ગયું. ગામડાંનાં દળદર, ગંદકી અને બીજા ઘણાં અપલક્ષણો સાંભળ્યાં હતાં અને કેટલાંક નજરે પણ જોયાં હતાં, પણ આ દર્શને તો મારી આંખ ઉઘાડી નાખી. મનમાં નક્કી થઇ ગયું કે મારે આ ગામમાં જ બેસવું જોઇએ.

થોડી વારે મકાન ચણનારાઓમાંથી એક મારે માટે તળાવના ડહોળા પાણીની ડોલ ભરી આવ્યો. મેં થેલીમાંથી પ્યાલો કાઢી રૂમાલ વતી એ ડહોળુ પાણી ગાળીને પીધું અને મારી તરસ છિપાવી. આમ “એ રહ્યું પેલું તળાવ !” એ વાક્યે, હું જે ગામડું શોધતો હતો એ મને શોધી આપ્યું.

માસરા એક હજારની વસ્તીનું એકમાત્ર બારૈયા કોમનું ગામ. ગામમાં નહોતી નિશાળ કે નહોતું કોઇ સંસ્કારકેન્દ્ર. ગામની વચ્ચોવચ એક જ ‘સંસ્કારધામ’ હતું અને તે દારૂનું પીકું ! ગામમાં વેપારીઓ આવતા, પણ તે આ ગરીબ માણસો પાસેથી નફો મેળવવા. અમલદારો આવતા તે પણ અંદરઅંદરની લડવાડનો લાભ ઉઠાવવા. વર્ષો સુધી સરકારે કે કોઇ ધર્મ ને સંસ્કારિતાનો ફેલાવો કરનારઓએ આ ગામ તરફ જોયું નહોતું, પછી દળદર, અજ્ઞાન અને વહેમમાં સબડતા આ ગામની સંસ્કૃતિનું તળિયું આવી રહે , એમાં શી નવાઇ ? મેં આ ગામમાં જ બેસવાનો નિર્ણય કર્યો.

ગામ-આગેવાનોને ભેગા કરીને મેં આ વાત એમના કાને નાખી , ત્યારે એમણે કહ્યું, “બહુ સારું. માણહથી રૂડું શું?” પણ થોડી વાર પછી એમણે પ્રશ્ન કર્યો, “શું તમે દુકાન કાઢવાના છો ?” મેં કહ્યું, “ના.” એમણે કહ્યું, “તો નિશાળ ખોલવના છો ?” મેં કહ્યું, “ના” ત્યારે એમણે પ્રશ્ન કર્યો, “તો શા માટે અહીં રહેવા આવવાના છો ?” મેં કહ્યું, “મહાત્મા ગાંધીએ ગામડામાં જઈને રહેવા અને ગામલોકોની સેવા કરવા કહ્યું છે, એટલે હું અહીં આવ્યો છું. પણ હું રહેવા લાયક છું કે નહીં એની મારે ખાતરી કરવી છે. જો હું લાયક હોઈશ તો વધુ રોકાઈશ, નહીં તો પંદર દિવસમાં અહીંથી ચાલ્યો જઈશ.”

આવી વાત કહેનારો આજ સુધી એમને કોઈ મળ્યો ન હતો. એમને થતું કે લાભ વિના કોઈ શા માટે આપણા ગામમાં આવે ? એમના મનમાં એવી પણ શંકા આવી ગઈ કે આ વેશે કોઈ સી.આઇ.ડી. નો માણસ આપણા ગુના પકડવા તો નહીં આવ્યો હોય ? મેં એમને પૂછ્યું, “અહીં રહેવા માટે કોઈ મકાન ભાડે મળે ખરું ?” એટલે એ લોકો અંદરઅંદર જ વાતો કરવા લાગ્યા, “આપણે ત્યાં એકેય મકાન ક્યાં ખાલી છે ? ઢોર બાંધવાની પણ આપણને મુશ્કેલી નથી પડતી ?” એમની આ વાતોથી મને જવાબ મળી ગયો કે મકાન મલશે નહીં, પણ થોડી વાર પછી એક ભાઈએ કહ્યું, “મારું ઢોર બાંધવાનું એક કોઢારું છે એ હું આપું પણ ચોમાસામાં મને એ ખાલી કરી આપવું પડે. એ વખતે એમાં ઢોર બાંધવાં પડે છે.” મેં કહ્યું, “બહુ સારું. એનું ભાડું શું લેશો ?” એમણે કહ્યું, “મહિને એક રૂપિયો આપજો.”

આમ મેં એ કોઢારું રહેવા માટે ભાડે રાખ્યું. માટી લાવીને મેં એના ખાડા પૂર્યા અને થાપી-લીંપીને એ રહેવાલાયક બનાવ્યું. આગલના ચોકમાં એક ઉકરડો લાંબો થઈને સૂતો હતો એને પાવડા વતી બેઠો કર્યો, એટલે એના તળે દબાયેલો સુંદર ચોક હતો એ બધાની નજરે ઉપસી આવ્યો. રોજ સાંજે હું ત્યાં બેસતો અને ગામલોકો આ નવતર કોણ છે, એ જાણવાની આશાએ વાતો કરવા ભેગા થતા. હું મારો ચોક અને શેરી વાળીને ચંદન જેવાં ચોખ્ખાં કરી નાખતો. કોઈ કોઈ વખત હું પડોશીના ખેતરમાં વાઢવા-લણવા પણ જતો. કામ કરતાં કરતાં જે વાતો થતી એમાંથી મને એમનો સાચો પરિચય થયો.

મેં એક નિયમ કરેલો - નવરા બેસવું નહીં. કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે હું મારો રૅટિયો કાંતતો હોઉં. એ જોવામાં લોકોને બહુ રસ પડવા લાગ્યો. કોઈ કોઈ કહેવા લાગ્યા , “અમને રૅટિયો ના શીખવો ?” મેં કહ્યું, “જરૂર શીખવીશ.” ધીમે ધીમે કરતાં મારા ઓરડામાં સમાય એટલા 14-15 રૅટિયા ચાલુ થઈ ગયા. હું મારું આંગણું ચોખ્ખું રાખતો એ જોઈ આજુબાજુનાં ઘરવાળાં પણ એમનાં આંગણાં ચોખ્ખાં રાખવા લાગ્યાં. પ્રૌઢો રાતે બેસવા આવતા, એમને હું વાર્તા કહેતો અને લખતાં-વાંચતાં શીખવતો. એમાંથી કેટલાકે બીડી છોડી, કેટલાકે દારૂ છોડ્યો, કેટલાકે હુક્કો અને ચા પણ છોડ્યાં.

એક દિવસ એક હરિજનને વીંછી કરડ્યો. એ રડતો રડતો મારે ત્યાં આવ્યો. મેં થોડી દવાઓ રાખી હતી. એની દવા કરી , વીંછી ઊતર્યો અને એ હસતો હસતો ઘેર ગયો , પણ પ્રૌઢોએ મને પ્રશ્ન પૂછ્યો ,

“બબલભાઈ, તમે હરિજનને અડ્યા પછી નાહ્યા કેમ નહીં ?” મેં કહ્યું, “હું તમને અડીને નાહું છું ? તમારા કરતાં એ કાંઈ વધારે ગંદો દેખાતો નહોતો !” પણ આટલી વાત થયા પાછી બીજે દિવસે અમારા વર્ગની સંખ્યા સત્તાવીસની હતી તે સાતની થઈ ગઈ અને ત્રીજે દિવસે ત્રણની થઈ ગઈ. હું તો જેમ ચલાવતો હતો એમ મારો વર્ગ ચલાવ્યો ગયો.

એક વિદ્યાર્થીને નાતે હું ગામમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો, લોકોનો મિત્ર બનીને, એમનો અદનો સેવક બનીને એમની વચ્ચે રહ્યો. મેં જોયું કે થોડા વખતમાં ગામના ભાઈઓ મારે માટે મહોબ્બત રાખતા થઈ ગયા. એમના કકડા રોટલામાંથી પણ મને એ કકડો ખવડાવવા લાગ્યા. નવી અને જૂની પેઢી વચ્ચે અથડામણો થાય છે એવી અમારે પણ થતી , પણ અમારો પ્રેમનો તાંતણો એવો બંધાયો હતો કે બધી અથડામણો વચ્ચે પણ એ અતૂટ રહેતો હતો.

કોઈ કહેશે, “ત્રણ વર્ષમાં તમે શું કર્યું ?” હું કહીશ કે એ બધું જાણવું હોય તો ‘મારું ગામડું’ પુસ્તક વાંચો. માસરાના મારા અનુભવો અને ગ્રામજીવનનો મારો અભ્યાસ તેમાં છે. છતાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે એ ગામમાં હવે થોડાં ઇંટેરી અને નાળિયેરી મકાન વધ્યાં છે , ગામ લોકોનું દેવું ઓછું થયું છે, ખેતીમાં પણ સુધારો થયો છે. પહેલાં ગામમાંથી કોઈક ને કોઈક તો જેલમાં હોય જ, હવે કોઈનથી હોતું. પહેલાં ગામમાં દારૂ અને અફીણનું અઠંગ બંધાણી હતા એ બંને બંધાણ હવે છૂટ્યાં છે. પહેલાં ગામમાં જ્યાં શાળાનું મકાન નહોતું અને લોકો છોકરાંને ભણાવવા પણ તૈયાર ન હતા. ત્યાં શાળાનું સુંદર મકાન બંધાયું છે અને સાત ધોરણની શાળા છે. આજુબાજુના ગામોમાં આ ગામની શાખ પહેલાં કરતાં ઘણી સુધરી છે. પહેલાં ગામમાં બહુ વહેમો હતા. માણસ માંદો પડે ત્યારે માનતાઓ રખાતી , ભાદરવાની ઉજાણી વખતે જાહેરમાં એક પાડાનો ને ત્રણ બકરાનો વધ થતો. એ બધું હવે અટક્યું છે.

મારે માટે તો આ ગામે એક કોલેજની ગરજ સારી છે. શાળા-કોલેજમાં ભણ્યો , લડત અને જેલ દરમિયાન અનેક લોકોના સહવાસમાંથી ઘણું શીખ્યો, સમાજશાસ્ત્રનાં અને ગ્રામજીવનનાં પુસ્તકો વાંચીને ઘણું ભણ્યો, પણ માસરા ગામના ભાઈઓ સાથે હું ત્રણ વર્ષ રહ્યો એ દરમિયાન મને જે ભણતર મળ્યું એ સૌથી ચડિયાતું હતું.

ત્રણ વર્ષના અનુભવથી મને સમજાઈ ગયું કે ગરીબ ગામડાંની આર્થિક સુધારણા એમને ખેતી અને ગ્રામ-ઉદ્યોગના વિકાસથી જ થઈ શકવાની છે. આજે એમની ગરીબાઈ જ એમને વધુ ગરીબાઈની ખાઈ તરફ ધકેલ્યે જાય છે , અને એ ગરીબી જ એમને અજ્ઞાન ને વહેમના અંધારામાં અટવાવી મારે છે. બહારથી હજારો પ્રકારની સહાય મળે , પણ જ્યાં સુધી એમને પોતાને જ ઉચ્ચ જીવન જીવવાની મહત્વકાંક્ષા ન જાગે ત્યાં સુધી બહારનાં સાધનો મળવા છતાં એ ચૂસાયા કરવાના , લૂંટાયા કરવાના અને એમનું ચાલશે

ત્યાં સુધી બીજાને પણ ચૂસ્યા કરવાના ને લૂંટ્યા કરવાના. સમાજ જીવનનો કાયમી ઉત્કર્ષ સાધવો હોય તો જીવનદૃષ્ટિ ખીલવવી એ જ એનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે. અને એનું સાચું સાધન છે સર્વાંગી કેળવણી.

1937માં ભારતને સ્થાનિક સ્વરાજ મળ્યું. એ અરસામાં ગાંધીજીએ વર્ધામાં ભારતના કેળવણીકારોનું એક સંમેલન બોલાવીને એમાં પાયાની કેળવણી વિશેના એમના બિલકુલ નવા વિચારો રજૂ કર્યા. મુંબઈ રાજ્યમાં ખેર સાહેબ કેળવણી પ્રધાન હતા , એમને આ નવા વિચારમાં પાકી શ્રદ્ધા બેસી ગઈ હતી , પણ એને રાજ્યના ચોકઠામાં બેસાડતાં પહેલાં ક્યાંક સ્વતંત્ર રીતે પાયાની કેળવણીનો પ્રયોગ થાય એવું તેઓ ઇચ્છતા હતા. મેં એ માટે અનુકૂળ સ્થળ તરીકે થામણા ગામ સૂચવ્યું અને મુંબઈ રાજ્ય પાયાની કેળવણીનો પ્રથમ પ્રયોગ ત્યાં શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ પ્રયોગ બરાબર ચાલે માટે મેં માસરા છોડીને થામણા આવવાનું નક્કી કર્યું.

ધીમે ધીમે થામણામાં ઘાસ બાળવાની પ્રવૃત્તિ એટલી જોરદાર ચાલી કે મારાં પ્રાર્થના-પ્રવચનો કે ભીંતપત્રો એમાં કાંઈ ખપ ન લાગ્યાં. એને અટકાવવા માટે મારે પ્રાર્થનામય ઉપવાસનો આશરો લેવો પડ્યો. લોકોના દિલમાં રામ વસ્યા અને મેં ઉપવાસ શરૂ કર્યો તે દિવસથી ઘાસ બાળવાની પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ. પણ હું જાણતો હતો કે મારા પ્રત્યેની લાગણીને લીધે બંધ થઈ છે. એ સાચી રીતે તો ત્યારે જ બંધ થઈ કહેવાય જ્યારે લોકોનાં અંદર અંદરનાં વેરઝેર બંધ થાય , અને એ તો એમની દૃષ્ટિ વ્યાપક થાય અને સમજણ ખીલે ત્યારે જ થાય. એ માટેના મારા પ્રયાસો ચાલુ જ હતા , પણ એ કાંઈ ઝટ તોડીને ખવાય એવું ફળ નહોતું.

અમારી શાળાનું મકાન ગામથી થોડેક દૂર છે. શાળાના આચાર્ય ત્યાં રહેતા હતા. ઉનાળો હોવાથી એમનાં પત્ની બહાર પરસાળમાં સૂતાં હતાં અને આચાર્યની કેડમાં વા હોવાથી એ ઓરડામાં સૂતા હતા. રાતે કોઈ બુકાનીવાળાએ છરી બતાવીને પેલી બહેનના ગળાનો સોનાનો અછોડો આંચકી લીધો. બહેન એવાં ડઘાઈ ગયાં કે એક શબ્દ પણ બોલી શક્યાં નહીં.

બહારગામથી આવ્યા પછી મેં આ વાત જાણી. આ પહેલાં મારી પાસે ખેતરોના આંબાની કેરીઓ ચોરાયાની તેમ જ તમાકુ વઢાયાની ફરિયાદો આવી હતી. મને થયું, આનું કાંઈક થવું જોઈએ. બહુ વિચાર કરીને મેં એક શુદ્ધિ-સપ્તાહ યોજવાનું ભીંતપત્ર પર જાહેર કર્યું , એમાં, “આપણામાં પેઠેલા ચોરોને કાઢવા માટે સાત દિવસ સુધી મહોલ્લે મહોલ્લે પ્રાર્થનાસભા યોજાશે અને સાત દિવસ સુધી મારા ઉપવાસ ચાલશે” એવી જાહેરાત કરી.

મારા ઉપવાસની વાત સાંભળીને લોકો ચોંક્યા. કેટલાક આગેવાનોએ માની લીધું કે ગામના વાઘરીએ ચોરી કરી હશે ; એને પકડીને ઝૂડીશું એટલે એ ગુનો કબૂલ કરી દેશે ને આમ ચોરનું નામ હાથ આવી

જશે. મારે કાને આ વાત આવી એટલે મેં ભીંતપત્રમાં લખ્યું , "ચોરને પકડવાની તમારી રીત વિશે જાણીને દુઃખ થયું છે. એવી રીતે મારે ચોરને પકડી લાવવો નથી. એથી તો કદાચ મારે વધારે ઉપવાસ કરવા પડશે. આ ઉપવાસ તો આપણા બધાના દિલમાં બેઠેલા ચોરને કાઢવા માટે છે. અછોડાની ચોરી કરનારને પણ જ્યારે એમ લાગશે કે એણે ખોટું કર્યું છે , ત્યારે એ પોતે મારી પાસે આવશે અને ગુનો કબૂલ કરશે તો મને આનંદ થશે. એની ઇચ્છા નહીં હોય તો એનું નામ પણ હું જાહેર નહીં કરું."

પ્રાર્થનાસભામાં મને સાંભળવા મહોલ્લે મહોલ્લે લોકો ભેગા થતા હતા અને વાતાવરણ સુધરતું જતું હતું

"ચોરી મેં કરી છે." એ ચોર ભણેલો ગણેલો ઉજળિયાત હતો. એને જોઇને મને થયું કે કદાચ મારા ઉપવાસ છોડાવવા માટે એણે આ યુક્તિ કરી હશે. એટલે જરા તાળો મેળવવા મેં એને પૂછ્યું , "એ બહેન સૂતી હતી એની પથારીની ચાદર ક્યા રંગની હતી ?" એણે કહ્યું, "પીળા રંગની." એટલે તાળો તો મળ્યો; ચાદર પીળા રંગની હતી.

પછી મેં તેને કહ્યું , "તેં આ ખોટું નથી કર્યું ?" એણે કહ્યું, "હા, ખોટું તો કહેવાય જ. તમે ઉપવાસ કર્યા છે એટલે આજ મેંય ખાધું નથી. મારે તો ક્યારનય તમને મળીને આ વાત કરવી હતી , પણ તમરી આજુબાજુ કોઇ ને કોઇ બેઠું હોય એટલે હું કહી ન શક્યો. આજે એકલા ભાળ્યા એટલે ચિઠ્ઠી આપી."

"તો તું એ અછોડો પાછો આપ."

"એ બને એવું નથી. મેં આમ કર્યું એની પણ એક કથા છે."

"શી કથા છે ?"

"આ માસ્તરના છોકરાને જનોઇ આપી ત્યારે એમણે આજુબાજુના બધા છોકરાઓને નોતરું આપ્યું હતું ; એક મારા છોકરાને ટાળ્યો હતો. ત્યારથી મારા મનમાં એમને પાઠ ભણાવવો જોઇએ એવું થયું હતું. હમણાં મારો એક ભાઇબંધ બહુ દેવામાં આવી પડ્યો હતો. એના ઉપર લેણદારોનો તગાદો થવા લાગ્યો. એ મારી પાસે મદદ માગવા આવ્યો. મારી પાસે એટલી રકમ ન હતી , પણ આ વખતે એક કાંકરે બે પક્ષી પડે એવી આ વાત મને સૂઝી આવી અને મેં એનો અમલ કર્યો."

"એ ચોરાયેલો અછોડો ક્યાં છે ?"

"એ તો પેલા ભાઇબંધે વેચી દીધો છે, એટલે એ પાછો આવે તેમ નથી."

"તેં આ ખોટું કર્યું. જો તને આ ચોરીનો પશ્ચાતાપ થતો હોય તો તારે કાંઇક પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઇએ."

"તમે કહો તે રકમ ધર્માદામાં આપું."

“એ તો સાડું છે, પણ ફરી આવી ચોરી નહીં કરવાનું તું પાણી મૂકીશ ?”

એનું તો નહીં થાય. કોઈના ખેતરમાં પાકી કેરી તૈયાર હોય તો તોડી લેવાનું મન થઈ જાય છે. તમારી આગળ પાણી મૂકું ને એ કેરી તોડું તો હું પાપમાં પડું.”

“પણ આવી મોટી ચોરી નહીં કરવાનું પાણી મૂકીશ.”

“હા, એવું કરું.”

બીજા દિવસે મેં ભીંતપત્રમાં લખ્યું, “ચોર મળી ગયો છે. એ તમારા-મારા જેવા જ છે, પણ એનું નામ કોઈ મને પૂછશો નહીં. એણે ફરી એવી ચોરી ન કરવાનું પાણી મૂક્યું છે અને ધર્માદામાં રકમ આપવાનું પણ કહ્યું છે. તેમ છતાં શુદ્ધિ-સપ્તાહના સાતે દિવસના મારા ઉપવાસ અને પ્રાર્થનાસભા તો ચાલુ જ રહેશે. કારણ કે આપણા બધાના દિલમાં નાના-મોટા ચોર બેઠેલા છે; આપણે એમને કાઢવા છે.”

પછી તો પેલો ભાઈ રોજ મારી પાસે આવીને બેસવા લાગ્યો. એક દિવસ મને એકલો જોઈને એણે કહ્યું , “બબલભાઈ, હવે તો હું કોઈની કેરી પણ નહીં ચોરી લાવું.”

મેં કહ્યું, “શાબાશ !તેં બહુ સારો સંકલ્પ કર્યો. પ્રભુ તને એ પાર પાડવાનું બળ આપો.”

આ શુદ્ધિ-સપ્તાહથી એ વખત પૂરતું તો અમારા ગામનું વાતાવરણ પવિત્ર થઈ ગયું હતું. કપડું ધોઈએ ને ફરી ફરી મેલું થાય છે. એને ફરી ફરી ધોતાં રહેવું પડે છે. એમ માનવમનને પણ વારંવાર ધોતા રહેવું પડે છે.

સમાજ સેવાના કામમાં પડતી વખતે જ મેં એક નિર્ણય કરી લીધો હતો કે મારે કોઈ સંસ્થા ઊભી કરવી નહીં કે કોઈ હોદ્દો સ્વીકારવો નહીં. એકલા રહીને મારાથી જેટલું થઈ શકે એટલું સમાજનું કામ કરવું. મેં કોઈ સંસ્થા સ્થાપી નથી કે કોઈ સંસ્થાનું સંચાલન માથે રાખ્યું નથી. એમ છતાં ગુજરાતની બધી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની તેમજ રચનાત્મક સંસ્થાઓ સાથે મારે એવો ઘરોબો બંધાયો છે કે એ બધી સંસ્થાઓ મને મારી લાગે છે અને એ સંસ્થાના સંચાલકોને હું એમનો લાગું છું.

સમાજ વ્યક્તિઓનો બન્યો છે , સમાજ-સુધારણાનો પાયો છે વ્યક્તિ સુધારણા. આપણા સમાજમાં સૌથી જૂની અને કદી નાશ ન પામે એવી સંસ્થા છે કુટુંબ. બાળકના સદગુણોનું નિર્માણ કુટુંબમાં થતું હોય છે , એટલે સ્વસ્થ કુટુંબજીવન એ સ્વસ્થ સમાજજીવનની આધારશિલા બને છે. માનવજીવનની સુધારણામાં મને રસ છે. પ્રેમ અને જ્ઞાન આ સુધારણાનું રસાયણ છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ્યાં જ્યાં આ રસાયણ પહોંચાડી શકાય ત્યાં પહોંચાડવું એ માટું જાતે સ્વીકારેલું કામ છે. જ્યાં ક્યાંય ખટાકો બોલતો હોય ત્યાં આ રસાયણનું સિંચન થતાં એ બોલતો બંધ થાય છે અને બધાં ચક્રો સરળતાથી ફરવા લાગી જાય છે.

આમ કુટુંબોમાં માણસ માણસ વચ્ચે ખાટા થયેલા સંબંધોને મીઠા કરવા એ મારા રસનો વિષય બન્યો છે, અને એ રીતે અનેક કુટુંબો સાથે મારો ઘરોબો બંધાયો છે. કુટુંબોમાં જવું-આવવું અને હળવું –મળવું એને પણ હું મારું એક કામ માનું છું. બધાં કહે છે કે દુનિયા બહુ બગડી ગઈ છે, પણ હું કહું છું કે એવાં કેટલાંય કુટુંબો છે કે જે આ બગડી ગયેલી દુનિયાને મીઠી મીઠી બનાવી રહ્યાં છે.

મેં ભગવાન ભરોસે ઘર છોડ્યું હતું. વિદ્યાપીઠમાં રહ્યો ત્યાં સુધી કામ કરીને મહિને પંદર રૂપિયા મેળવી લેતો એમાંથી મારો નિર્વાહ ચાલતો.

હું માસરામાં આવ્યો ત્યારે મારો એક મિત્ર પણ ગામડામાં આવવા માગતો હતો , પણ એન પિતા ગુજરી ગયા એટલે એ ન આવી શક્યો. એણે મને કહ્યું, “હું નથી આવી શકતો, પણ તું ગામડામાં જાય છે એ મને ગમે છે. હું તને કઈ રીતે મદદ કરી શકું ?” મેં કહ્યું, “મહિને પાંચ રૂપિયા મોકલ્યા કરજે.” આમ એણે મને પાંચ-પાંચ રૂપિયા મોકલવા માંડ્યા , ચાર મહિના પછી માસરા ગામના લોકોએ મને પૂછ્યું , “શું અમે તમારા મિત્ર નથી ?” એટલે મેં કહ્યું, “આજથી હું એ મિત્રને રૂપિયા મોકલવાની ના લખી દાઉં છું. હવે તમે મારા મિત્ર !”

પણ મારા આ મિત્રો પૈસાવાળા નહોતા. એટલે મેં બશેર અનાજ સમાય એવી ત્રણ માટલી મારા ઓરડાના એક ખૂણામાં મૂકી અને કહ્યું કે “આ પહેલીમાં બાજરી , બીજીમાં તુવેરની દાળ અને ત્રીજીમાં ચોખા નાખી જજો. વધારે લાવશો તો પછું લઈ જવું પડશે , અને નહીં હોય તો હું તમને કહેવડાવીશ નહીં.”

લોકો દિવસમાં ચાર-પાંચ વખત જોઈ જતા કે કોઈ માટલી ખાલી તો નથી પડીને ! પણ કોઈ દિવસ માટલી ખાલી રહી હોય અને હું ભૂખ્યો રહ્યો હોઉં એવું બન્યું નથી. હા , એ વર્ષો દરમિયાન મેં ઘી-દૂધ કે મસાલા વગેરે ખાધું જ ન હતું. એક દિવસ મેં ખીચડી કરી હતી. એક ભાઈએ મને પૂછ્યું , “તમે ખીચડીમાં મીઠું ના નાખ્યું ?” ત્યારે મેં કહ્યું, “આપણી પાસે જે છે તે એમાં નાખ્યું છે. ” ત્યારથી એ લોકો ચોખા સાથે મીઠાના બે-ચાર ગાંડા પણ લાવતા થયા.

એક વરસ પાક ઉપર હિમ પડ્યું. એ દિવસોમાં ગામમાં એવાં કુટુંબો પણ મારા જોવામાં આવ્યાં કે જ્યાં ખોરાકને અભાવે બાળક રડતાં હતાં. એ જોઈને મેં વિચાર કર્યો કે આવા લોકો પાસેથી આ વર્ષે મારે કાંઈ ન લેવું. આજુબાજુનાં ગામોમાં મારી સેવાની સુવાસ ફેલાઈ હતી , એટલે એ ગામના કેટલાક લોકો અવારનવાર મને મળવા આવતા. એ કહેતા, “તમે આવું કષ્ટ શા માટે વેઠો છો ? તમે કહો એટલું અનાજ કે પૈસા અમે મોકલી આપીએ.” ત્યારે હું કહેતો કે “મને જરૂર છે એટલું અહીંથી મળી રહે છે.” પણ આ વર્ષે મેં એ મિત્રોને કહ્યું. “આ વર્ષે હું તમારી મદદ લેવા માગું છું. દર મહિને પાંચ રૂપિયા આપી શકે એવાં

બાર નામ મારે જોઇએ.” બાર જણે વારાફરતી મને માસિક પાંચ-પાંચ રૂપિયા મોકલ્યા અને મારું આખું વર્ષ નીકળી ગયું. એ વખતે હું દીવા માટે દિવેલનું કોડિયું રાખતો. ભણવા આવનારા છોકરાઓ દિવેલ લઇ આવત. સાબુને બદલ હું હિંગોરાં વપરતો. કપડાં માટે સૂતર જાતે કાંતી લેતો. બીજું કોઇ ખર્ચ હતું જ નહીં, જેમને ટપાલનો જવાબ જોઇતો હોય એમણે જવાબી કાર્ડ મોકલવું પડતું.

પણ થામણામાં આવ્યા પછી તો ગામે મને તેના વિશાળ કુટુંબમાં સમાવી લીધો છે. એકેક અઠવાડિયું એમને ત્યાં જમું છું. મરયું ઓછું વાપરે અને ખાસ મિષ્ટાન્ન ન બનાવે. એવું કહું છું , પણ એમના ઘરે મિષ્ટાન્ન બનાવ્યું હોય તો , પ્રેમપૂર્વક એ ભોજન આરોગું છું , કોઇ મહેમાન આવે છે , તો એને પણ મારી સાથે જમવા લઇ જાઉં છું. બેતાલીસ વરસથી આ યોજના ચાલે છે. થામણામાં આવ્યો પછી અહીંના દરજી મારાં કપડાં સીવી આપે છે , ગામના લોકો મારા જોડા સિવડાવી આપે છે. જેમ ટપાલનું ખર્ચ આપતા, એમ બહારગામ જવાનું થાય ત્યારે મને ભાડું પણ આપતા. હવે તો એવું થઇ ગયું છે કે બેસતા વર્ષને દિવસે બધા મને સાલ મુબારક કરવા આવે છે એ વખતે કેટલાક કાંઇક કાંઇક આપતા જાય છે. એમાંથી મને વરસે દહાડે 400 થી 500 રૂપિયા મળી રહે છે. આ રકમમાંથી મારું પરચૂરણ ખર્ચ નીકળે છે. હું માંદો પડું તો દાકતર ફી લેતા નથી. ઊલટું મને એમના ઘરે લઇ જાય છે , ખવડાવે છે અને દવા આપે છે. આ તો બધી સાહેબી થઇ !

લોકમિલાપની ખીસાપોથીઓ - સંપાદક : મહેન્દ્ર મેઘાણી

આઝાદી કી મશાલ

એબ્રાહમ લિંકન - મણિભાઈ દેસાઈ

કહેવતોની સ્મરણિકા

કાવ્યમાળાનાં મોતી

કુંવરબાઈનું મામેરું - પ્રેમાનંદ

દુલારું દામ્પત્ય - અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી

પરમ સખા મૃત્યુ - કાકા કાલેલકર

પહાડી નિશાળના પડઘા - સંઘકર્મ મુચાકુ

ભાઈ, દીકરો અને પાડોશી - શંભુપ્રસાદ દેસાઈ, વિનોદિની નીલકંઠ, ઇશ્વર પેટલીકર

ભારેમૂવાંવના ભેરુ - સ્વામી આનંદ

ભેદની ભીંત્યંને આજ મારે ભાંગવી - મનુભાઈ પંચોળી

મારા ગાંધીબાપુ - ઉમાશંકર જોશી

મારાં મોટીબા - મુકુન્દરાય પારાશર્ય

મારી અભિનવ દીક્ષા - કાશીબહેન મહેતા

મારી વાચનકથા - મનુભાઈ પંચોળી

મોતીની ઢગલી - 1, 2

રવીન્દ્રનાથની ચિંતનકણિકા

વિચારમાળાનાં મોતી

સુદામાચરિત્ર અને હૂંડી - પ્રેમાનંદ

હાસ્યમાળાનાં મોતી

લોકમિલાપ ની ખીસ્સાપોથી માટે સંપર્ક:

લોકમિલાપ,

પો.બો. 23 (સરદારનગર)

ભાવનગર 364001

e-mail: loknilaptrust2000@yahoo.com

ફોન (0278) 256 6402

આ જ પ્રકારનાં વધુ ઈ પુસ્તકો ઓનલાઈન છે અક્ષરનાદ ઈ પુસ્તક વિભાગમાં
<http://aksharnaad.com/downloads/>
